

BARCSI TAMÁS*

**„Nem tartják embernek ma sem”.
Az elmebetegség és a biohatalom
összefüggéseiről Hajnóczy Péter
szociográfiája nyomán¹**

I. Bevezetés

Nagy Tamás munkájának köszönhetően jelenhetett meg a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonról, illetve az elmeszociális intézményekben ápolott betegek helyzetéről szóló Hajnóczy-szociográfia teljesebb változata, amely alapján jelen írásban megfogalmazok néhány gondolatot az elmebetegség és a biohatalom összefüggéseiről. Tanulmányomban először tisztázom a biohatalom foucault-i fogalmát, majd kitérek az újkori elzáró intézmények és a modern elmeógyógyintézmények néhány sajátosságára. Ezt követően a *Jelentések a sülyesztőből* című kötetre támaszkodva az elmebetegeket ápoló szociális otthont mint kegyetlen biohatalmi (fegyelmező) intézményt elemzem, továbbá rámutatok a koncentrációs táborok és a „békés, civilizált rend” kegyetlen fegyelmező intézményei közötti párhuzamokra.

II. Foucault a biohatalom formáiról

A szexualitás története I. kötetének végén Michel Foucault arról ír, hogy Nyugat-Európában a hatalom gyakorlójának ősi jogát – halálba küldeni és életben hagyni –, egyre inkább az *élni segíteni* és a *halni hagyni* joga váltja fel. A korábbi évszázadokban a szuverén kiváltsága volt az élet és halál feletti jog, aminek jelképe a pallos: a hatalom elsősorban adóztató fórum, kisajátítási mechanizmus, az uralkodó akár az alattvaló életét is elveheti, ha megszegi a törvényeit. A 17. századtól egyre kevésbé az elkobzáson van a hangsúly, ez csak az egyik eleme lesz a hatalomnak, amelynek már kevésbé az alávetés, inkább *az élet hatékony meg-*

* tanszékvezető egyetemi docens, PTE ÁJK; tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

¹ Az írás az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatásával készült.

szervezése a célja, a hatalom mintegy gondnoka lesz az életnek, *biohatalommá válik*. A halál feletti hatalom ennek a hatalomnak a kiegészítése, a véres modern háborúkat már nem az uralkodó, hanem a közösség egészének nevében indítják meg, a nép életének megóvására hivatkozva.² Foucault szerint a biohatalomnak *kétféle megjelenési formáját* különböztethetjük meg. (1) *Az emberi test anatómia-politikája*. Ennek tárgya a gépként felfogott emberi test, és arra törekszik, hogy olyan *felügyeleti rendszerek* jöjjenek létre, amelyekben az emberek *engedelmes és hasznos testként* funkcionálnak (iskola, kaszánya, műhely, gyár, kórház, börtön), itt a különféle rendszabályoknak van meghatározó szerepe. (2) *A népesség biopolitikája* (ennek kialakulása a 18. század közepére tehető): „ez a pólus már arra a testre összpontosít, amelyet keresztül-kasul áthat az eleven anyag mechanikája, és amely a biológiai folyamatok szintere: vagyis a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazon körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában”.³

A modern elmeegógyintézetek a biohatalom első megjelenési formájához kapcsolódó fegyelmező intézmények. A 17–18. századi elzáró intézményekkel és a modern elmeegógyintézetek kialakulásával Foucault egy korábbi művében foglalkozott.

III. Az elzárás gyakorlata és a modern elmeegógyintézetek kegyetlensége

Foucault *A bolondság története a klasszicizmus korában* című könyvében főként a 17. század közepétől a 18. század végéig terjedő időszakot, a „Nagy Elzárás” korát tárgyalja. Ekkor az örülteket és a nem-értelem más formáihoz sorolt embereket (a szegényeket, munkakerülőket, szentségtörőket, szexuális kicsapongókat, nemi betegeket, szabadgondolkodókat) közkórházakba, dologházakba kényszerítik. Az örülteket nem gyógyítják ezekben az intézményekben, úgy tekintenek rájuk, mint *a vadállatokra* (ebben a korszakban is voltak kórházak, ahol gyógyították a betegnek tekintett örülteket, de ez kevésbé volt jellemző).⁴ A 18. század végén – mutat rá Foucault – az örültséget kezdik elválasztani a nem-értelem többi formájától és *egymásba olvad az elzárás* (immár redukált) *régi tere és az orvosi-gyógyítási tér*. Létrejön a modern elmeegógyintézet, amelyben az örültet elmebetegnek tekintik és már nem úgy néznek rá, mint akiben megszűnt az ember, hanem úgy, mint akinek megvan a saját igazsága, de foglya lett ennek az igazságnak.

Andrew Scull szerint Foucault a „Nagy Elzárás” leírásával eltúlozza a helyzetet: az elzártak közül viszonylag kevés örült volt, mivel ellátásuk a 17–18. században is a családok feladata volt elsősorban.⁵ Scull a reformerek javaslatára Európában és az Egyesült Államokban a 19. század közepére közköltségen megépült számos modern elmeegógyintézetbe – amelyben kezdeményezőik a civilizáció egyik szimbólumát látták – elhelyezettek nagy és egyre növekvő száma kapcsán beszél „Nagy Bezárásról”.⁶ Ezekben az intézményekben az

² FOUCAULT, MICHEL: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz. Budapest, 2014. 137–154. pp.

³ FOUCAULT 2014, 141. p.

⁴ FOUCAULT, MICHEL: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz. Budapest, 2004. 67–230. pp. A reneszánszban mindenütt jelen volt az örültség, írja Foucault, a klasszicista korban viszont az örültséget rács mögött mutogatták, az örültségből látnivaló lett: „immár nem az ember mélyén lapuló szörnyeteg, hanem furcsa mechanizmusokkal rendelkező állat, sőt állatltság, melyben már régen megszűnt az ember”. FOUCAULT 2004, 211. p.

⁵ SCULL, ANDREW: *Az örület kultúrtörténete*. Corvina. Budapest, 2017. 145–146. pp.

⁶ SCULL 2017, 207–244. pp.

immár betegnek tartott örültek valóban jobb körülmények között élhettek, mint korábban, de az általánosan hirdett „*emberi bánásmód*”, nem jelentette a velük szembeni kegyetlenség teljes megszűnését, hiszen az egyéni sajátosságokat elnyomó szigorú *felügyeleti rend*, más módon, de szintén kegyetlen.⁷ Továbbá több-kevesebb mértékben jelen volt a „*többletkegyetlenség*” is, az alapvető morális normák, emberi jogok sérelme (az intézmény rendjét megszegőkkel szemben foganatosított kegyetlen büntetések stb.).⁸ Nem ritkán olyan emberek kerültek elmeegógyintézetbe, akik nem voltak odavalók, a családjuk így akart megszabadulni tőlük. Ilyesmi az elzáró intézmények esetében is előfordult persze, de az elmeegógyintézetek megszaporodásával ez a jelenség is gyakoribbá vált, erről tanúskodnak a megszökött, vagy a szerencsés véletlen folytán onnan kikerült emberek beszámolói (lásd pl. Ebenezer Haskell, John Perceval, Elizabeth Packard és Lady Rosina Bulwer Lytton történetét).⁹

Számos 20. századi pszichiátriai beavatkozás mai szemmel kegyetlennek tűnik. Említhető például az örületet bakteriális fertőzésre visszavezető Henry Cotton, aki sebési úton eltávolította azokat a szerveket, amelyeket a fertőzés gócpontjaiként azonosított, tehát megcsonkította a betegeit. A sokterápiának több változata alakult ki, ezek közül nem egy eljárás komoly agykárosodást okozott, az elektrokonvulzív terápia hasznosságáról a mai napig vita van, de ha ezt egy engedetlen beteg megbüntetésére alkalmazzák, egyértelműen elfogadhatatlan. A ma már haszontalan és veszélyes beavatkozásnak tartott lobotómiát a negyvenes-ötvenes években számos betegen végrehajtották.¹⁰ A 20. század közepétől kibontakozó pszichofarmakológiai forradalom következtében a legáltalánosabb kezelési mód a pszichiátriában a gyógyszeres kezelés lett, de természetesen az is kegyetlenség, ha valaki úgy kap súlyos mellékhatásokkal járó pszichotrop gyógyszert, hogy arra nincs szüksége (egy idő után nincs szüksége, vagy eleve más kezelési mód is megfelelő lett volna), márpedig napjainkban ez gyakran előfordul.¹¹

IV. Egy elmebetegeket ápoló szociális otthon kegyetlen világa: Jelentések a süllyesztöböl

Hajnóczy Péter *Az elkülönítő* című, nagy visszhangot kiváltó szociográfiája a *Valóság* című folyóirat 1975. évi 10. számában jelent meg. Az írás az 530 férőhelyes Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonban gondozott betegek helyzetének bemutatásán keresztül rávilágít az elmeszociális intézmények problémáira. A szociográfia bővített változata *Jelentések a süllyesztöböl. Az elkülönítő és más írások* címmel jött ki 2013-ban, Nagy Tamás szerkesztésében.¹² Hajnóczy 1972-ben kezdte el a téma feldolgozásához szükséges anyaggyűjtést, először a Balázs Béla Filmstúdió számára egy dokumentumfilmet tervezett forgatni a szentgotthárdi intézményről. A munkát a *Valóság*-cikk megjelenését követően

⁷ A fegyelmező társadalomról, a fegyelmező intézmények működésmódjáról lásd: FOUCAULT, MICHEL: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat. Budapest, 1990.

⁸ Vö. BARCSI TAMÁS: *Embertelenség az együttérzés korában*. Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Attraktor Kiadó. Budapest – Máriabesnyő, 2023.

⁹ SCULL 2017, 263–266. pp.

¹⁰ SCULL 2017, 305–371. pp.

¹¹ SCULL 2017, 393–443. pp.

¹² HAJNÓCZY PÉTER: *Jelentések a süllyesztöböl. Az elkülönítő és más írások*. Magvető. Budapest, 2013.

sem hagyta abba, a Magvető Könyvkiadónak 1980-ban adta le *Az elkülönítő* kötetét fejlesztett változatát. A művet a Kiadó ugyan elfogadta közlésre, de – nyilvánvalóan politikai okok miatt – mégsem jentette meg. Az író halála után az özvegye visszakérte a Kiadótól a kéziratot. A gépirással írt szövegre Nagy Tamás bukkant rá 2010 nyarán a Szegeden működő Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhelyhez került hagyaték részét képező egyik kartondobozban.¹³

A Nagy Tamás által gondozott 2013-as könyv *Az elkülönítő*, illetve előzményeinek és utóhatásainak dokumentumait tartalmazza: interjúkat, feljegyzéseket, leveleket, újságcikkeket, keresetleveleket, egyéb beadványokat, bírósági és etikai bizottsági határozatokat, rádióriport leiratát. Továbbá Hajnóczy – a szentgotthárdi témához valamiképpen kapcsolódó – három elbeszélése is bekerült a kötetbe (*A nagy jogi légzés; Karosszék, kék virággal; A jelentés*). Ahogy Nagy Tamás is utal rá az előszóban, a könyvet tekinthetjük szociográfiának, jogszociológiának, dokumentumregénynek, „sajátos metafikciós szövegnek”.¹⁴

A kötetből megtudjuk, hogy az elmebetegeket ápoló szociális otthonokat az ötvenes évek elején szervezték meg.¹⁵ Elmebetegek (főként skizofrének) és alkoholbetegek laktak és lakják ma is az elmeszociális intézményeket, amelyek fontos jellemzője, hogy ezekben *nem kapnak (érdemi) gyógykezelést* a betegek. Az elmebetegeket ápoló szociális otthon „szörnyképződmény”¹⁶ – mondja Hajnóczynak Dr. Kiss-Vámosi József pszichiáter, a Szentgotthárdi Otthon egykori főorvosa, aki feleségével, Konta Ildikó pszichológussal, és Dr. Soóky András pszichiáterrel együtt megpróbálta az adott körülmények között a lehető legtöbbet megtenni a betegekért. Másfél év után, nem kis részben Bedi Ferenc intézményvezető tevékenységének köszönhetően Kiss-Vámosiék elhagyták az intézményt, Kiss-Vámosi az Intapsztrai Rehabilitációs Intézet igazgató főorvosa lett.

A hetvenes években a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthon a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Osztálya alá tartozott, ezt pedig az Egészségügyi Minisztérium felügyelte. Megdöbrentő, hogy a Szociálpolitikai Osztály *hivatalnoka hozott döntést* az Otthonba való elhelyezésről, formális, legtöbbször nem szakembertől, általában körzeti orvostól származó beutaló alapján. A beutaló orvos rövid vizsgálat, vagy kórházi zárójelentés alapján véleményezett. Azok a kórházakban dolgozó orvosok, akik helyhiány miatt a zárójelentés epikrizisében elmebetegeket ápoló szociális otthonban való elhelyezést javasoltak, nem tudták, hogy olyan helyre küldik a beteget, ahol őt nem gyógyítják.¹⁷ Mint ahogyan nem voltak tisztában azzal sem (ellentétben a Szociálpolitikai Osztály hivatalnokaival), hogy az elmebetegeket védő jogszabályok az elmebetegeket ápoló szociális otthonokba utaltakra nem vonatkoznak, *bírói szemle nincs*.¹⁸ „Ezek az intézetek arra jók, hogy fölösleges embereket legális keretek között eltüntessenek” – állapítja meg Dr. Soóky.¹⁹ Nem egyszer fordult elő, hogy a környezete számára valamiképpen kellemetlen, akár érzékeny idegrendszerrel bíró, de (súlyos) elmebetegségben nem szenvedő emberek kerültek ilyen otthonokba. A könyvben több ilyen esetet megismerhetünk, legrészletesebben Szépvölgyi Aliz története tárul fel beszélgetésekből, levelekből.

¹³ NAGY TAMÁS: *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni. Előszó*. In: HAJNÓCZY 2013, 7–8. pp.

¹⁴ NAGY 2013, 9–25. pp.

¹⁵ HAJNÓCZY 2013, 95. pp.

¹⁶ HAJNÓCZY 2013, 79. p.

¹⁷ HAJNÓCZY 2013, 88–89. pp.

¹⁸ HAJNÓCZY 2013, 47., 105. pp.

¹⁹ HAJNÓCZY 2013, 84. p.

A Szentgotthárdi Otthonban a Hajnóczy által vizsgált időszakban nem csak a fegyelmező intézményeket általában jellemző elnyomó mechanizmusok működtek, a *többletkegyetlenség* is hozzátartozott a mindennapokhoz. Ennek részét képezte az orvoshiány is. Szentgotthárdon alkalmaztak egyedül főállású pszichiátert az ilyen intézmények közül, de korábban több száz betegre itt sem volt szakorvos.²⁰ Hajnóczy azt is feltárta, hogy az orvos (ha éppen van), Bedi Ferenc, a tanfolyamot végzett „egészségügyi középiskola” intézetvezető alárendeltje. Bedi nagyvizitot tartott, gyógyszereket, injekciókat rendelt a betegeknek, a gondnoknővel együtt büntetéseket szabott ki.²¹ Az egyik legfőbb büntetés a betegek *elkülöntőbe* zárása: ez egy rácsos ablakú kis helyiség, amiben egy hálós ágy van.²² A betegek egymással szembeni kegyetlenségeit a vezetőség olykor tudatosan nem akadályozta meg (feltehetően azért, mert úgy gondolták, hogy ezt a károsult megérdemli), hagyták például, hogy a betegek agyonverjék az egyik zsidó betegtársukat.²³ Mint ahogy annak sem lett semmi következménye, hogy a gondnoknő fia beteg nőket erőszakolt meg. A betegek panaszos leveleit elkobozták, ha mégis el tudták küldeni a levelüket a Minisztériumba, akkor innen a Fővárosi Tanácshoz továbbították azt, a Tanács pedig visszaküldte a levelet az intézmény vezetőjének.²⁴

Mivel a Hajnóczy által bemutatott elmebetegeket ápoló szociális otthonban (és a hasonló otthonokban) nem gyógyították az elmebetegeket, adódik a párhuzam a Foucault által leírt újkori elzáró intézményekkel. Ezen intézményektől azonban megkülönbözteti az elmeszociális otthonokat, hogy ezekben a modern elmeegógyintézetekre (is) jellemző fegyelmező működésmódokat alkalmaznak. *Biohatalmi intézmény*, amelynek nem kimondott, de nyilvánvaló célja azon emberek elsüllyesztése, akikkel a társadalom nem tud mit kezdeni. Az ilyen intézmények ugyan a betegeket nem „segítik élni”, de a társadalom többi tagját igen, azáltal, hogy elzárják azokat a betegeket, akiket az elmeegógyintézetekben már nem lehet elhelyezni. Emberek elsüllyesztése természetesen elfogadhatatlan, amennyiben komolyan vesszük a minden embert megillető alapvető tisztelet elvét. Még a büntetés-végrehajtási intézményeknél is megjelenik, legalábbis hangoztatott célként a fogvatartottak reszocializációja, az elmeszociális otthonokban viszont nem cél a társadalomba való visszailleszkedés elősegítése, még azoknál sem, akik egyébként megfelelő gyógy móddal képesek lennének erre valamilyen mértékben.

V. *A koncentrációs táborok és a „békés, civilizált rend” kegyetlen felügyeleti intézményei közötti párhuzamok*

A *Jelentések a süllyesztőből* című kötetben sokszor – ha jól számoltam, nyolcszor – történik utalás a koncentrációs táborokra, illetve kifejezetten Auschwitzra.²⁵ De miképpen hozható összefüggésbe a náci tevékenysége a biopolitikával? Giorgio Agamben Foucault azon megállapításához kapcsolódik, miszerint a fajelmélet, tehát a fajok megkülönböztetése, hierarchiája teszi lehetővé a biopolitika számára, hogy az emberi faj biológiai kontinuumában cezúrákat jelöljön ki és így az „élni segíteni” elvébe bevezesse a háború elvét (és

²⁰ HAJNÓCZY 2013, 64., 101. pp.

²¹ HAJNÓCZY 2013, 64., 67., 82–83. pp.

²² HAJNÓCZY 2013, 67. p.

²³ HAJNÓCZY 2013, 74. p.

²⁴ HAJNÓCZY 2013, 66. p.

²⁵ HAJNÓCZY 2013, 53., 151., 190., 308., 318., 323., 333., 335. pp.

népírtását – tehetjük hozzá).²⁶ A biohatalom a demokratikus népet demografikus néppé alakította át, ezen belül pedig a náci megkülönböztették az árja és a nem árja származású állampolgárokat, majd „a nem árja zsidóvá vált, a zsidó deportáltta (*umgesiedelt, ausgesiedelt*), a deportált internáltta (*Häftling*), míg végül a táborban a biopolitikai cezúrák elérték végső határukat. Ez a határ a muzulmán”.²⁷ Muzulmánnak nevezték a táborokban a teljesen kimerült, az életéért való küzdelmet feladó „élőhalottat.” Adódik tehát a párhuzam a „békés, civilizált rend” kegyetlen felügyeleti intézményei és az eleve kegyetlen célból létrehozott koncentrációs táborok között. Erving Goffman ezeket az intézményeket *totális intézményekként* írta le, az elmeógyógyintézet ugyanúgy ennek az egyik típusát jelenti, mint a koncentrációs tábor.²⁸ Foucault-i terminológiával: az elmebetegeket ápoló szociális intézmény és a koncentrációs tábor is *fegyelmező intézmény*, a koncentrációs táborok a kaszárnnyák és a börtönök rendjének jellegzetességeit viselték magukon.

Kertész a *Kaddis a meg nem született gyermekért* című művében B., az elbeszélő kifejezetten párhuzamba állítja egykori nevelőintézetének működését és Auschwitz rendjét. Auschwitz ugyanúgy a félelmen alapuló tekintélyuralomhoz, az „apakultúrához” tartozik, mint a nevelőintézet, a különbség annyi, hogy az önelnyomásra való kényszerítést a teljes megsemmisítésre való törekvés váltja fel. A nevelőintézetben *merev hierarchia* érvényesült (Diri, nevelőtanárok, seniorok, juniorok) és a tanulókat *megszámozták* („más helyeken más számokat nyertem”).²⁹ A rendbontó fiú megbüntetése, mint „nyilvános kasztrálás” a haláltáborok nyilvános akasztásait is eszünkbe juttathatja (illetve a szabálysértőket leleplezni kívánó diri úgy rángatja a kilincset, mint a Gestapo), a szombat délutáni *rapport* (az egyéniséget megtörő eljárás során az is megalázva érezte magát, akit éppen megdicsértek) pedig B. szerint olyan volt „mint egy auschwitzi appel”.³⁰

Kertész a *Valaki másban* kimondja: „Auschwitz óta semmi sem történt, amit Auschwitz cáfolataképpen élhettünk volna meg.”³¹ Az író naplóiban nem egy példát találhatunk arra, hogy a mindennapi élet történései, a különböző társadalmi intézmények Auschwitzot juttatják Kertész eszébe. A *Végső kocsma*ban Kertész Auschwitz-elvű intézménynek nevezi a kórházat: „de csupán a szervezetségénél (vagy a szerveződésénél), s persze nem a célkitűzésénél, a szándékánál fogva.”³²

A Hajnóczy-szociográfiában bemutatott elmeszociális otthon sokkal kegyetlenebb, mint egy átlagos kórház. Az is kiderül a könyvből, hogy a 70-es évek szocialista társadalmában az elmebetegek felesleges terhet jelentenek. Hivatalosan senki sem kérdőjelezi meg az elmebetegek emberi méltóságát, és a humánus bánásmód fontosságát, ugyanakkor a Hajnóczyék ügyét segítő Dr. Kis Gyula így fogalmaz: „Az elmebeteget szentnek vagy bűnözőnek tartották régen; valami másnak nem embernek. Nem tartják embernek ma sem.”³³

²⁶ AGAMBEN, GIORGO: *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú. (Homo Sacer III.)*. Kijárat Kiadó. Budapest, 2019. 73–74. pp.

²⁷ AGAMBEN 2019, 74. p.

²⁸ GOFFMAN, ERVING: *Asylums, Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books. New York, 1961. A Goffman által leírt totális intézmények áttekintését lásd: DOBAI ATTILA: *A totális pszichiátriai intézmény mint társadalmi produktum arcai a XX. században*. De iurisprudentia et iure publico 2023/4. 31. p.

²⁹ KERTÉSZ IMRE: *Kaddis a meg nem született gyermekért*. Magvető. Budapest, 2002. 136. p.

³⁰ KERTÉSZ 2002, 146–150. pp.

³¹ KERTÉSZ IMRE: *Valaki más*. Magvető. Budapest, 1997. 95. p.

³² KERTÉSZ IMRE: *A végső kocsma*. Magvető. Budapest, 2017. 167. p.

³³ HAJNÓCZY 2013, 99. p.

Ahogy már utaltam rá, az elmeszociális intézmények alkalmasak voltak a társadalom számára valamilyen ok miatt nem kívánatos, de nem elmebeteg emberek elsüllyesztésére is. Szépvölgyi Aliz nem rendszerellenessége miatt került 1969-ben a Zalaapáti, majd később a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonba, hanem azért, mert munkahelyén, az Újpesti Cérnagyárban nem tudtak mit kezdeni az ideggyenge, fáradékony, keveset teljesítő munkásnővel, aki ráadásul sokkal értelmesebb volt, mint a legtöbb munkatársa, verseket írt, sokat olvasott. Először az Árpád Kórház idegosztályán ápolták, majd a IV. Kerületi Tanács Szociálpolitikai Osztályának hivatalnokai javasolták Aliznak, hogy kérje felvételét egy szociális otthonba, ott majd teljesen kipiheni magát és amint meggyógyult, jöhet vissza.³⁴ Szépvölgyi Aliz úgy tudott kiszabadulni az elmeszociális otthonból, hogy Dr. Kiss-Vámosi József átvette az Intapusztai Rehabilitációs Intézetbe, ahol már volt bírósági szemle és hivatalosan is megállapították, hogy Aliz nem elmebeteg. Dr. Kiss-Vámosi segített Aliznak lakáshoz jutni (a régi lakását elvette a Tanács, hiszen az elmeszociális otthonból úgyszincs visszaút), így 1972-ben új életet kezdhetett.³⁵

Szépvölgyi Aliz hagyatékban maradt írásaira, különös tekintettel *A humánium nevében* című életrajzi regényre Nagy Tamás hívta fel a figyelmet 2016-ban.³⁶ A Szépvölgyi Aliz műveit (az életrajzi regényt, további elbeszéléseket, illetve verseket) tartalmazó kötet Németh Zsófia gondozásában jelent meg 2021-ben. *A humánium nevében* olvasója bepillantást nyerhet a totális intézmények működésének mindennapjaiba, hiszen az életrajzi regénynek több mint a fele a Zalaapáti és a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonban történetekről szól.³⁷ Az olvasó megtudja azt is, hogy a lelkiismeretlen hivatalnokok miként juttatták Alizt elmeszociális intézménybe: erre egyszerűen szociális otthonként hivatkoztak, szót sem ejtettek arról, hogy itt elmebetegeket helyeznek el, mint ahogy arról sem, hogy az elhelyezés végleges megoldást jelent, a lakását elveszik, sőt, azzal bíztatták, hogy ha nem nyeri el a tetszését az intézmény, hazamehet: „Menjen el megnézni az otthon, legfeljebb visszafordul, ha nem tetszik. Nem érti, hogy magáért tesszük? A humánium nevében?”³⁸ Az életrajzi regényben olyan világ tárul fel, ahol az elmebetegek semmit sem számítanak („emberalatti lényeknek tekintették őket”),³⁹ ahol a renitenseknek bélyegzett betegek gyorsan a hálós ágyba kerülhetnek, ahol a sokkterápia a betegek megtörésének egyik eszköze (Gézából, Aliz barátjából a sorozatos sokkterápia hatására emberi roncs lesz), ahol a cigarettára való pénzt a női betegek gyakran az intézeten belüli prostitúcióval keresik meg.⁴⁰

³⁴ NÉMETH ZSÓFIA: *Bevezető gondolatok*. In: Szépvölgyi Aliz: *A humánium nevében*. Balatonfüred Városért Közalapítvány. Balatonfüred, 2021. 9–10. pp.

³⁵ HAJNÓCZY 2013, 91–92., 109–127. pp. Aliz évekkel később saját elhatározásából visszaköltözött az Intapusztai (később: Intaházi) Otthonba és itt halt meg 2006-ban. NÉMETH 2021, 11. p. Aliz és Hajnóczy az interjúkat követően is tartották a kapcsolatot, leveleztek egymással. A Szépvölgyi Aliz írásait tartalmazó kötet is közli az egyik levélváltásukat, de a keltezés (1987. december 30.) biztosan rossz, mivel Hajnóczy 1981-ben meghalt. Vö. SZÉPVÖLGYI 2021, 269. p. A levelet a Nagy Tamás által szerkesztett kötetben is megtaláljuk, e szerint a levél 1978. december 30-án keletkezett. HAJNÓCZY 2013, 291. p. A Hajnóczy-szociográfia és Szépvölgyi Aliz írásainak nyomán 2022-ben egy játékfilmes és dokumentumfilmes elemeket is használó, 42 perces film készült *Elsüllyesztve* címmel, Lukács Gabriella rendezésében.

³⁶ NAGY TAMÁS: *A humánium nevében. Egy regény, amint nem Hajnóczy Péter írt (és mégis)*. Tempevölgy 2016/4. 76–83. pp.

³⁷ Az írásban Zalaapáti Jánosfalvaként, Szentgotthárd pedig Pócsvárosként és „Bunyóházaként” szerepel. SZÉPVÖLGYI 2021, 78., 105. pp.

³⁸ SZÉPVÖLGYI 2021, 78. p.

³⁹ SZÉPVÖLGYI 2021, 91. p.

⁴⁰ SZÉPVÖLGYI 2021, 88–92., 172–173. pp.

A reformokat bevezetni próbáló pszichiáter főorvos ugyan valóban humánus szemléletet képvisel, de az intézeti viszonyok radikális átalakítására ő sem képes.

Az elmebetegeket ápoló szociális otthonokba zárt betegek helyzetével a *Valóságban* megjelent Hajnóczy-szociográfia nyomán kezdtek el foglalkozni. Bedi és a gondnoknő sajtóhelyeztetési pert indított a folyóirat ellen, de alig értek el valamit, a per dokumentumai is olvashatók a *Jelentések a süllyesztőben* című kötetben. Annak nincs nyoma, hogy Bedit bármiért is felelősségre vonták volna. Dr. Kiss-Vámosi József ellen etikai eljárást indítottak, de végül felmentették. Dr. Kiss-Vámosi a Hajnóczynak írott egyik levelében az ügy két fontos pozitív eredményét emeli ki: „1. Gondnokság alá helyezési eljárás, tehát elmeszakértői vizsgálat nélkül senkit sem helyeznek elmebeteg-otthonba. 2. Az időnkénti felülvizsgálatnak lehetőséget nyitottak.”⁴¹ Megszületett az *Egészségügyi Minisztérium* 90.80./1977. számú irányelve az elmebetegek szociális otthoni gondozásához, amely kiemeli: „Nem »megfegyelmelni«, »megtörni«, »megtorolni« kell a gondozottakat, hanem megnyugtani és ellenállásukat feloldani.”⁴² Ami persze nem jelenti azt, hogy az elmebetegek megtörésére az elmeszociális otthonokban és másutt ezentúl nem került sor.

VI. Befejezésként

A *Jelentések a süllyesztőből* fontos tanulsága, hogy az elmebetegeket ápoló szociális otthonok visszásságai még az egypártrendszer keretei között is napvilágra kerülhettek, ami elősegítette, ha nem is a problémák teljeskörű megoldását, de legalább azt, hogy az ilyen otthonok kevésbé kegyetlen helyekké váljanak. Ehhez kellett bátor és elkötelezett emberek: Hajnóczy, a *Valóság* főszerkesztője, szerkesztői, a visszásságokról beszélő pszichiáterek: Dr. Kiss-Vámosi József és Dr. Soóky András, Konta Ildikó pszichológus, a megszólaló áldozatok: Szépvölgyi Aliz, Bozóki Árpád, az ügyet segítő Dr. Kis Gyula József.

Az Otthon későbbi történetére ezen a helyen nem térhetek ki részletesen, de arra azért utalok, hogy a szentgotthárdi intézménynek voltak olyan időszakai, amikor a lehetőségekhez képest jól működött. Bacsák Dániel – aki a 2010-es években a betegközpontú, progresszív szemléletű Dr. Kapócs Gábor intézményvezető munkatársaként dolgozott Szentgotthárdon –, az Otthonról esszé-sorozatot publikált. Ennek egyik részében megállapítja: „Az intézet az 1980-as évektől már nem a fegyelmelési technikáiról, hanem a kiemelkedően magas ápolási színvonaláról volt híres”.⁴³ Ugyanakkor a betegek *rehabilitációját* továbbra sem segítették elő.⁴⁴ Ebből a szempontból ma sem jó a helyzet: hiába a felülvizsgálat lehetősége, az intézmény szinte valamennyi beteg számára a végállomást jelenti, az évente távozó 5–10 beteg többsége egy másik intézménybe kerül át.⁴⁵ Mint ahogy az *elkülönítő* is létezik, pontosabban elkülönítők, mert az Otthonban négy ilyen helyiség is van, bár a hálós ágyak kikerültek belőlük – írja Bacsák, és rámutat, hogy az elkülönítő alkalmazását a pszichiátriai kényszerintézkedésekről szóló jogszabály megengedi (az injekció, a hevederrel rögzítés

⁴¹ HAJNÓCZY 2013, 281. p.

⁴² HAJNÓCZY 2013, 287. p.

⁴³ BACSÁK DÁNIEL: *A láthatatlanok* 2. 2021. <https://ligetmuhely.com/liget/bacsak-daniel-a-lathatatlanok-2/> (2024.02.20.) (továbbiakban: BACSÁK 2021a).

⁴⁴ BACSÁK 2021a.

⁴⁵ BACSÁK DÁNIEL: *A láthatatlanok* 3. 2021. <https://ligetmuhely.com/liget/bacsak-daniel-a-lathatatlanok-3/> (2024.02.20.) (továbbiakban: BACSÁK 2021b).

és a lekötés mellett), amennyiben az ellátott a saját, vagy mások testi épségét, egészségét, életét veszélyezteti, de sürgős kórházi gyógykezelése nem indokolt.⁴⁶

A 19. században gyökerező elmegyógyintézeti rendszer nagyrészt felszámolódott Nyugaton az utóbbi két-három évtizedben és egyre inkább a világ többi részére is kiterjed ez a folyamat. Ugyanakkor a nagy intézmények bezárása csak akkor elfogadható, ha vannak más lehetőségek (például kisebb lakóotthonok, a gondozás és a rehabilitáció közösségi keretek között megvalósított formái), de – ahogy erre Scull is rámutat – ezek sok esetben hiányoznak (lásd itthon az OPNI bezárásának tapasztalatait).⁴⁷

A 2013. január 1-től állami kézben lévő Otthon – mai hivatalos nevén: Rábaparti Integrált Szociális Intézmény Vas Vármegye⁴⁸ – legutóbb 2023 augusztusában került be a hírekbe. Az *Átlátszó* közzétett egy videófelvételt, amely bemutatta, hogy az agyi poloskák inváziójával az Otthonban nem tudnak mit kezdeni, a betegek ágyneműjét beborítják a rovarok.⁴⁹ Ennek következtében az intézmény vezetőjét eltávolították. Dr. Kapócs Gábor, aki 2011 és 2016 között vezette az Otthont, az *Élet és Irodalomban* ezt írta az eset kapcsán: „Mert ez így nem maradhat sokáig. Mondatja velem az idealista énem. Dehogynem, mondja a realista... Talán megint írok egy cikket... De hová? Ki az, aki felvállalja? És kinek? Kit érdekel?”⁵⁰ Kapócs is úgy gondolja, hogy semmi sem indokolja a szentgotthárdihoz hasonló mamutintézmények létét, de az *intézménytelenítés* nem pusztán az intézmények bezárásáról szól, „hanem integritás és a közösségben való létezés visszaállításáról (a szükséges korlátokkal, ha muszáj), az izoláció, a kirekesztés megszüntetéséről, valamint átláthatóan működő szolgáltatásokról.”⁵¹

Hajnóczy szociográfiája az olvasót arra figyelmezteti, hogy a (látszólag) „békés, civilizált rendben” is működnek kegyetlen intézmények, embertelen mechanizmusok, amelyek feltárása és felszámolása mindannyiunk felelőssége.

⁴⁶ BACSÁK 2021b. A szerző *A láthatatlanok* című esszé-sorozatának valamennyi része elérhető a Liget Műhely oldalán, lásd: <https://ligetmuhely.com/szerzo/bacsakdaniel/>

⁴⁷ SCULL 2017, 405–415. pp. Az OPNI bezárásáról: DOBAI 2023, 31–35. pp.

⁴⁸ Lásd: <https://www.gotthardotthon.hu/> (2024.02.20.).

⁴⁹ Lásd: <https://atlatso.hu/kozadat/2023/08/09/kiszivargott-video-tetotol-talpig-agyi-poloskak-lepik-el-az-apoltat-a-szentgotthardi-otthonban/> (2024.02.20.).

⁵⁰ KAPÓCS GÁBOR: *Nihil faciendum! (A szentgotthárdi ágyipoloska-invázió igazi jelentősége)*. *Élet és Irodalom* 2023/36.

⁵¹ KAPÓCS 2023.

TAMÁS BARCSI

“THEY ARE, TO THIS DAY, DEHUMANIZED.”
THE RELATIONSHIP BETWEEN MENTAL ILLNESS AND
BIOPOWER BASED ON THE SOCIOGRAPHIES OF PÉTER
HAJNÓCZY

(Summary)

Thanks to the work of Tamás Nagy, a more complete version of the sociography on the Home for the Mentally Ill in Szentgotthárd and on people under treatment in other social services has been published. My study uses this as a basis for discussing the relationship between mental illness and the biopower.

Having clarified Foucault's notion of the biopower, some of the characteristics of modern institutions of confinement and mental institutions are examined. Subsequently, drawing on the volume entitled "Reports from the Pit", the inpatient mental health facility as a cruel biopower (disciplinary) institution will be discussed, with parallels to concentration camps and inhuman disciplinary institutions aimed at maintaining “peace and civilised order”.